

JUHO REKOLA & AKSELI EKOLA

Frankfurtin koulun suru ja toivo

Vuonna 1923 Frankfurtin Goethe-yliopistoon perustetun Sosiaalitieteiden instituutin piirissä sai alkunsa niin sanottu Frankfurtin koulukunta. Se oli yksi länsimaiseksi marxismiksi kutsutun virtauksen tukipilareita ja on viime vuosisadan keskeisimpiä teoriaperinteitä yhteiskuntatieteiden saralla. Kuinka koulukunnan teoriat resonoivat nykypäivän yhteiskunnallisten ja filosofisten ongelmien kanssa? Mistä on tultu ja mihin ollaan menossa?

Filosofian opiskelijat Jyväskylän ja Tampereen yliopistoista järjestivät lokakuussa 2019 Frankfurtin koulun kriittinen teoria Suomessa -seminaarin, jossa pohdittiin koulukunnan merkittävimpien hahmojen ajankohtaisuutta. Alkusesäyksen seminaarille antoivat vuodelle 2019 osuneet merkkipäivät. Herbert Marcusen (1898–1979) kuolemasta tuli kuluneeksi 40 vuotta ja Theodor W. Adornon (1903–1969) 50 vuotta. Lisäksi Axel Honneth (s. 1949) täytti 70 vuotta ja Jürgen Habermas (s. 1929) kunnioitettavat 90 vuotta.

Tuomas Manninen aloitti seminaarin johdattamalla kuulijat Frankfurtin koulukunnan keskeisiin lähtökohtiin: kapitalistisen yhteiskunnan immanenttiin kritiikkiin, ortodoksisen marxilaisuuden kritiikkiin, emansipaation ja reifikaation käsitteiden korostamiseen ja historiatoman ajattelun välttämiseen. Manninen nosti esille frankfurtilaisten eri sukupolvien väliset erot ja muutokset, kuten kansallissosialismin

nousun merkityksen koulukunnan alkuvaiheessa. Ensimmäisen sukupolven tärkeimmiksi hahmoiksi nostettuihin Adornoon ja hänen työtoveriinsa Max Horkheimeriin (1895–1973) 1900-luvun alkupuoliskoa määritelleet maailmansodat, totalitarismi ja kansanmurhat jättivät syvät haavat ja löivät leimansa heidän tapaansa katsoa maailmaa. Samaan aikaan nousi myös massakulttuurin läpileikkaama kapitalistinen moderniteetti, joka antoi pohjan frankfurtilaisten kulttuurikritiikille.

Ennen maailmansotia ja niiden jälkeen

Adolf Hitlerin noustua valtaan joutuivat Sosiaalitieteiden instituutti ja sen juutalaistaustaiset jäsenet lähtemään maanpakoon. Heidän palatuaan takaisin sodan raunioittamassa Euroopassa janottiin uskoa tulevaan, mutta kaikilla tätä uskoa ei enää ollut. Olli-Pekka Moisio käsitteli Horkheimerin ajattelun taantumista nuoruuden toiveikkuudesta myöhäistuotannon syvään pessimismiin.

Moision mukaan nuori Horkheimer halusi korostaa ihmisen mahdollisuutta muuttaa ympäröiviä olosuhteitaan teoreettisin keinoin. Hän näki vielä ennen toista maailmansotaa kriittisen teorian kykenevän korvaamaan historiallisena subjektina saksalaisen työväenliikkeen, joka oli Horkheimerin mukaan epäonnistunut muutosvoimana.

Horkeimerin ajattelu sai kuitenkin toisen maailmansodan jälkeen traagisia ulottuvuuksia, ja hän alkoi nähdä ihmiset voimattomina, yhteiskuntien ja historiallisten voimien manipuloimina ”järjen pelinappuloina”. Alistaminen ja herruus eivät olleet vain yhteiskunnallisia ja taloudellisia funktioita vaan myös luonnon kanssa käytävän kamppailun sisäisiä osatekijöitä. Ihmisen herruus luonnosta ei kulminoidukaan luonnontieteisiin ja teknologiaan vaan herruuteen ihmislunnosta. Myöhäistuotannossaan Horkheimer näki muutosta tavoittelevan toiminnan olevan jo valmiiksi irrationaalista tässä ”täysin hallinnoidussa”, järkeistetyssä maail-

”Meillä ei liene varaa valita pessimistisen ja passiivisen kritiikin positiota.”

massa. Tänä päivänä ilmastokriisin ja maailmanpoliittisen kuohunnan keskellä toivo ja toiminta uhkaavatkin hukkaa passiiviseen pelastuksen odottamiseen. Meillä ei kuitenkaan liene varaa valita pessimistisen ja passiivisen kritiikin positiota. Keijo Lakkala maalasi koulukunnasta vähemmän synkkää kuvaa puhuessaan Marcusen ”kieltävästä ajattelusta”. Lakkalan mukaan ”ein sanominen” vallitsevalle yhteiskunnalle sisältää mahdollisuuden utooppiseen ajatteluun ja vastakäytänteisiin, siis toivoon ja toimintaan.

Myös Adorno koki toivotonmuutta nähdessään sodanjälkeisissä länsimaisissa demokratioissa piilevän autoritäärisyyteen johtavia rakenteita. Valistus tarvitsi valistamista, ja tähän Adorno käytti apunaan valistuskriittisiä ideoita. Mikko Immanen tarkasteli Adornon ajattelun unohdettua ja ristiriitaista puolta: hänen kriittistä mutta stimuloivaa vuoropuheluaan saksalaisten valistuskriittisten konservatiivijattelijoiden kanssa. Immanen esityksessä vertailtiin Adornon kirjoituksia Arnold Gehleniin, Ludwig Klagesiin ja erityisesti Oswald Spengleriin. Immanen mukaan Adorno, vaikka torjuikin kolmikron protofasistisen maailmankuvan, näki taantumuksellisessa ja kulttuuripessimistisessä ajattelussa käyttökelpoisia huomioita modernista yhteiskunnasta, joita voisi muuntaa valistuksen ja eman-

sipaation palvelukseen¹. Esimerkiksi Spenglerin ajatuksille valistuksen kahtalaisesta luonteesta, manipuloivasta massamediasta, modernista propagandalle alttiista persoonallisuustyyppistä ja ihmistä vastaan kääntyvästä luonnonherruudesta voidaan löytää vastineita Adornon ja Horkheimerin teksteistä².

Esityksen lopussa Immanen puntaroi Adornon ajattelun vahvuuksia ja peilasi niitä trumpismin kaltaisiin nykypäivän ongelmiin. Nykypäivälle merkittävistä oivalluksista huolimatta Immanen näki Adornon olevan turhan synkkä, historianfilosofinen ja eriytymätön vallan ja heruuden ajattelussa. Esityksessä ja sen jälkeisessä keskustelussa olisi ollut perusteltua käsitellä myös Adornon emigranttivuosisien jälkeistä ajattelua. Valistavan toiminnan kannalta on nimittäin hyvä muistaa Adornon sodanjälkeiset kannanotot julkisena intellektuellina. Luennoillaan ja radioesitelmissään hän käsiteli esimerkiksi natsismin perintöä ja pyrki löytämään keinoja estää historiaa toistamasta itseään. Ehkei Adorno lopulta ollutkaan niin pessimisti kuin voisi kuvitella.

Kritiikin tylsistyminen?

Toisen sukupolven keskeisimmän edustajan Habermasin kohdalla Frankfurtin koulun kokemat muutokset tulevat selviksi. Rauno Hut-

tunen huomioi, että vielä nuoruudessaan ”suurimmaksi länsimaalaiseksi marxilaiseksi” pyrkinyt Habermas päätyi lopulta etääntymään radikaalista yhteiskuntateoriasta ja lähentyi valtavirran liberaalia sosiaalidemokratiaa. Habermas hylkäsi 70-luvulle tultaessa marxilaisuudelle keskeiset perustan, päällysrakenteen, ideologian, kansalaisyhteiskunnan ja luokan käsitteet. Niiden tilalle hän kehitti kommunikatiivisen rationaalisuuden teorian, jonka käsitteellisen ytimen muodostivat systeemi ja elämiss maailma. Huttunen ei nähnyt Habermasin myöhemmässä ajattelussa suuria mahdollisuuksia emancipoivaan politiikkaan ja modernin maailman ongelmien teoreettiseen analysointiin, minkä vuoksi Habermasin projektia voidaan pitää osittain vanhentuneena. Ilman poliittisen taloustieteen näkökulmaa myös Habermasin kapitalismikritiikki jää lopulta puolittiehen.

Arto Laitinen toi kuitenkin omassa puheenvuorossaan esille Habermasin kehittämän elämiss maailman kolonisaatiota koskevan teesin ansiot. Teesi kuvaa ansiokkaasti modernille ominaista yksityisen ja julkisen sekoittumista rahan ja vallan vaikutusten kautta. Habermasin voitässä suhteessa ajatella jatkavan kriittiselle yhteiskuntateorialle keskeisiä vieraantumisen, sosiaalisten patologioiden ja reifikaation teemoja. Ongelmaksi kuitenkin nousee, ettei

”Henkisen täysi-ikäisyyden ihanteen tulisi nousta kasvatusta ohjaavaksi periaatteeksi.”

Habermas lopulta saa muodostettua yhdenmukaista kuvausta siitä, millä tavoin kolonisaatio lopulta tapahtuu. Habermasin ja hänen oppilaansa, tunnustusteorian saralla kunnostautuneen Axel Honnethin, ajattelua tarkasteltaessa huomaakin, kuinka Frankfurtin koulun tunnetuimmat nykyedustajat ovat ajan myötä edenneet kohti entistä hienojakoisempia teoreettisia järjestelmiä. Samalla heidän ajattelunsa yhteiskuntakriittiset elementit näyttävät laimentuneen osaksi liberalistisen yhteiskuntafilosofian perinnettä.

Kasvatus oikeistopopulismin aikakaudella

Seminaarin viimeisessä esityksessä kriittisyyden ja emansipaation ihanteet vietiin käytännön tasolle, kun Sari Hietämäki ja Antti Moilanen käsittelivät kriittistä pedagogiikkaa ja kasvatusta. Hietämäki nosti lähtökohdiksi Adornon esseen ”Kasvatus Auschwitzin jälkeen” (1966, suom. 1995) ja Jacques Rancièren (s. 1940) idean älyjen radikaalista tasa-arvosta. Kaksikko haastoi kuulijat miettimään kriittisen pedagogiikan klassikoiden ajankohtaisuutta ja soveltamista muuttuvassa maailmassa. Kriittisen pedagogiikan teoreetikkojen kehäänkärrjet aikamme haasteisiin ovat antiautoritaarinen ja poliittinen kasvatus. Ensimmäinen sisältää koulu-

demokratian, yhteistoiminnallisen oppimisen ja oppilaan itsenäisyyden, jälkimmäinen yhteiskunnallisten konfliktien, vallan ja intressien kriittisen analysoinnin. Henkisen täysi-ikäisyyden ihanteen tulisi nousta kasvatusta ohjaavaksi periaatteeksi.

Keskustelua herätti se, miten koulussa voisi käsitellä yhteiskunnallisia kysymyksiä aidon tasapuolisesti ja kriittisesti. Yhtenä vastauksena Moilanen nosti esille poliittisen ulottuvuuden vahvistamisen opettajan-koulutuksessa, jotta myös opettajan rooli poliittisena toimijana tunnustettaisiin paremmin. Onhan pedagogiikan tehtävänä ennen kaikkea ajattelun ja toiminnan vapauttaminen näennäisen vaihtoehdottomasta epäpoliittisuudesta.

Lopuksi

Seminaarin loppukeskustelussa nostettiin esille kriittisiä huomioita Frankfurtin koulun miesvaltaisuudesta ja tarve luoda uutta teoriaa ilman kanonisoitujen klassikoiden jatkuvaa läsnäoloa. Esityksissä käsitellyt teoreetikot olivat kaikki kriittisen teorian tunnetuimpia hahmoja, ja olisi hyvä huomioida myös muita siihen liitettynä ajattelijoita ja heidän teoreettisia painopisteitään³. Olisi erityisen mielenkiintoista tarkastella koulukunnan muiden ajattelijoiden suomalaista vastaanottoa ja tutkimusta. Keskustelussa korostettiin

myös verkostoitumisen merkitystä, sillä eri oppiaineissa ja yliopistoissa toimivat kriittisen teorian harrastajat tulisi saattaa nykyistä tehokkaammin yhteen. Lopuksi järjestäjät rohkaisivat muitakin opiskelijoita järjestämään tapahtumia itseään kiinnostavista aiheista todeten vaihtoehtokulttuurien ”tee-se-itse”-asenteen pätevän myös akateemisessa maailmassa⁴.

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Theodor W. Adorno, *Minima Moralia. Reflections from Damaged Life* (Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben, 1951). Käänt. E. F. N. Jephcott. Verso, London 2005, 192.
- 2 Kuten Adornon ja Horkheimerin teoksesta *Valistuksen dialektiikka* (Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente, 1947) ja teoksesta *The Authoritarian Personality* (1950) (kirjoittajina Adornon ohella Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson ja Nevitt Sanford).
- 3 Kuten Leo Löwenthal, Henryk Grossman, Friedrich Pollock, Alfred Schmidt, Oskar Negt, Alexander Kluge, Franz Neumann, Otto Kirchmeier ja Rahel Jaeggi. Temaattisesti lähelle Frankfurtin koulukuntaa sijoittuvat myös esimerkiksi Siegfried Kracauer, Georg Lukács ja Nancy Frasier.
- 4 Järjestäjinä toimivat Juho Rekola, Sari Hietämäki, Tuomas Manninen ja Akseli Ekola. Seminaaria tukivat Jyväskylän yliopiston filosofian oppiaine, Marxilaisen yhteiskuntatieteen seura ja filosofian ainejärjestö Mephisto ry.